

ভাৰতীয় সংবিধানত মৌলিক কৰ্তব্য

ভাৰতীয় নাগৰিকৰ মৌলিক কৰ্তব্যসমূহ স্বৰ্ণ সিং কমিটীৰ সুপাৰিশৰ ভিত্তিত ১৯৭৬ চনৰ ৪২ সংখ্যক সংশোধনী আইনৰ জৰিয়তে সংবিধানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছিল। এই কৰ্তব্যসমূহ নাগৰিকসকলৰ বাবে এটি অনিৰ্বাচনীয় স্বৰ্ণযোগ্য বিষয়, যিয়ে মৌলিক অধিকাৰৰ উপভোগ কৰাৰ উপৰিও ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ দায়িত্বৰ কথা স্বৰ্ণ কৰাই। মৌলিক কৰ্তব্যসমূহ সংবিধানৰ অংশ IV-A (অনুচ্ছেদ 51A)-ত অন্তৰ্ভুক্ত।

মৌলিক কৰ্তব্যসমূহৰ বৈশিষ্ট্য:

1. আইনীভাৱে বলবৎ নহয় (Non-Enforceable by Law) – মৌলিক কৰ্তব্য আইন দ্বাৰা বলবৎ কৰা নহয়।
2. নৈতিক দায়িত্ব (Moral Obligations) – ই নৈতিক আৰু নাগৰিক দায়িত্ব হিচাপে গণ্য হয়।
3. চোভিয়েট সংবিধানৰ পৰা অনুপ্ৰাণিত (Inspired by the Soviet Constitution) – ই সোভিয়েট ইউনিয়নৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হৈছে।
4. কেৱল নাগৰিকৰ বাবে (Applicable to Citizens Only) – মৌলিক কৰ্তব্য কেৱল ভাৰতীয় নাগৰিকৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য।
5. ৪২তম সংশোধনীৰ দ্বাৰা যোগ কৰা (Added by the 42nd Amendment) – ১৯৭৬ চনত সংবিধানৰ ৪২তম সংশোধনীৰ দ্বাৰা অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।
6. ৰাষ্ট্ৰভক্তি আৰু ঐক্য প্ৰসাৰ কৰে (Promote Nationalism & Unity) – এই কৰ্তব্যই ৰাষ্ট্ৰপ্ৰেম আৰু ঐক্য গঢ়ি তুলিবলৈ সহায় কৰে।
7. মৌলিক অধিকাৰৰ লগত সম্পৰ্কিত (Linked to Fundamental Rights) – মৌলিক অধিকাৰৰ সঠিক ব্যৱহাৰ নিশ্চিত কৰিবলৈ সহায় কৰে।
8. সংবিধানক সন্মান জনোৱাৰ আহ্বান (Encourage Respect for the Constitution) – সংবিধান আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰতীকসমূহক সন্মান কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে।
9. পৰিবেশ সুৰক্ষাক গুৰুত্ব দিয়ে (Emphasize Environmental Protection) – পৰিবেশ, বন, নদ-নদী, আৰু জীৱজন্তুক ৰক্ষা কৰিবলৈ দায়িত্বপ্ৰাপ্ত কৰে।
10. শিক্ষাক মৌলিক কৰ্তব্য হিচাপে গণ্য কৰে (Education as a Fundamental Duty) – ৬-১৪ বছৰৰ শিশুসকলৰ শিক্ষাৰ নিশ্চয়তা প্ৰদানৰ দায়িত্ব আৰোপ কৰে।
11. গণতন্ত্ৰক দৃঢ় কৰে (Help in Strengthening Democracy) – গণতান্ত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়া সুস্থিৰ কৰি তোলে।
12. সৱাসৰি আইন প্ৰযোজ্য নহয় (No Direct Legal Sanctions) – কিছুমান আইন, যেনে National Honour Act, 1971, মৌলিক কৰ্তব্যৰ কিছু অংশ সুৰক্ষিত কৰে।

13. বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গী আৰু মানৱতাবাদ প্ৰসাৰ (Promote Scientific Temper & Humanism) – বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গী, মানৱতাবাদ, আৰু যুক্তিবাদী চিন্তা-চৰ্চা উদগনি কৰে।

14. সামূহিক দায়িত্ববোধ গঢ়ি তোলে (Encourage Collective Responsibility) – ব্যক্তিগত স্বার্থৰ ওপৰত সামূহিক স্বার্থক গুৰুত্ব দিয়ে।

15. আইন প্ৰণয়নৰ ভিত্তি (Foundation for Lawmaking) – চৰকাৰে এই মৌলিক কৰ্তব্যবোধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন আইন প্ৰণয় কৰিব পাৰে।

এই মৌলিক কৰ্তব্যবোধে নাগৰিকৰ দায়িত্ববোধ, শৃংখলাবোধ, আৰু ৰাষ্ট্ৰপ্ৰেম বৃদ্ধি কৰিবলৈ সহায় কৰে।

মৌলিক কৰ্তব্যসমূহৰ তালিকা (অনুচ্ছেদ 51A):

সংবিধানৰ অনুচ্ছেদ 51A অনুসৰি, ভাৰতৰ প্ৰত্যেক নাগৰিকৰ কৰ্তব্য হ'ব:

(a) সংবিধান মানি চলা আৰু ইয়াৰ আদৰ্শ, প্ৰতিষ্ঠানসমূহ, ৰাষ্ট্ৰীয় পতাকা আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় সংগীতক সন্মান জনোৱা।

(b) স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ মহান আদৰ্শসমূহক চিৰস্থায়ী কৰি অনুসৰণ কৰা।

(c) ভাৰতৰ সাৰ্বভৌমত্ব, একতা, আৰু অখণ্ডতা সংৰক্ষণ আৰু ৰক্ষা কৰা।

(d) দেশৰ সুৰক্ষাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সময়ত ৰাষ্ট্ৰীয় সেৱা আগবঢ়োৱা।

(e) ভাৰতৰ সকলো জনগোষ্ঠীৰ মাজত সম্প্ৰীতি আৰু ভাই-ভাইভাব প্ৰসাৰ কৰা আৰু মহিলা সকলৰ সন্মানহানিকৰ প্ৰথাসমূহ পৰিত্যাগ কৰা।

(f) আমাৰ সম্মিলিত সংস্কৃতিৰ সমৃদ্ধ ঐতিহ্যৰ সন্মান তথা সংৰক্ষণ কৰা।

(g) প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ সংৰক্ষণ আৰু উন্নয়ন কৰা, বন, হ্ৰদ, নদী, আৰু জীৱ-জন্তুসকলৰ সংৰক্ষণ

নিশ্চিত কৰা।

(h) বৈজ্ঞানিক মনোভাৱ, মানবতা, আৰু সংস্কাৰৰ মনোভাৱ গঢ়ি তোলা।

(i) ৰাজহুৱা সম্পত্তিৰ সংৰক্ষণ আৰু হিংসা পৰিত্যাগ কৰা।

(j) ব্যক্তি আৰু সামূহিক ক্ষেত্ৰসমূহত উৎকৰ্ষ সাধন কৰা যাতে ৰাষ্ট্ৰ সদায় উচ্চ প্ৰচেষ্টাৰ স্তৰত

উন্নীত হয়।

(k) ৬-১৪ বছৰ বয়সৰ শিশুসকলৰ শিক্ষাৰ সুযোগ প্ৰদান কৰা (২০০২ চনৰ ৮৬ সংখ্যক সংশোধনী আইনৰ দ্বাৰা অন্তৰ্ভুক্ত)।

মৌলিক কৰ্তব্যসমূহৰ গুৰুত্ব: (Importances of Fundamental Duties)

1. সংবিধানিক মূল্যবোধ ৰক্ষা (Uphold Constitutional Values) – নাগৰিকসকলে সংবিধানক সন্মান জনাই গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাক দৃঢ় কৰে।
2. ৰাষ্ট্ৰীয় একতা সুদৃঢ় কৰে (Strengthen National Unity) – মৌলিক কৰ্তব্যই নাগৰিকসকলক একত্ৰিত কৰি ৰাষ্ট্ৰীয় ঐক্য বৃদ্ধি কৰে।
3. দেশপ্ৰেম বিকাশ (Promote Patriotism) – ৰাষ্ট্ৰভক্তি আৰু দেশপ্ৰেম জাগ্ৰত কৰি উন্নত সমাজ গঠন কৰে।
4. মৌলিক অধিকাৰসমূহৰ সহায় কৰে (Support Fundamental Rights) – অধিকাৰ আৰু কৰ্তব্য একে ধৰণে চলিব লাগে, সেয়ে মৌলিক অধিকাৰসমূহক সুৰক্ষিত কৰিবৰ বাবে কৰ্তব্য পালন কৰাটো প্ৰয়োজন।
5. ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰতীকসমূহৰ সন্মান (Encourage Respect for National Symbols) – জাতীয় পতাকা, ৰাষ্ট্ৰীয় সংগীত, আৰু সংবিধানক সন্মান জনোৱাৰ আহ্বান জনায়।
6. সম্প্ৰীতি আৰু ভাতৃত্ববোধ সৃষ্টি (Promote Harmony & Brotherhood) – সকলো ধৰ্ম, ভাষা, আৰু জাতিৰ মাজত ঐক্য স্থাপন কৰিবলৈ সহায় কৰে।
7. পৰিবেশ সংৰক্ষণৰ গুৰুত্ব (Emphasize Environmental Protection) – প্ৰাকৃতিক সম্পদ সংৰক্ষণ আৰু পৰিবেশ দূষণ ৰোধ কৰাত সহায় কৰে।
8. বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গী আৰু যুক্তিবাদী চিন্তা-চৰ্চা উদগনি (Encourage Scientific Temper & Rational Thinking) – কুসংস্কাৰ ৰোধ কৰি যুক্তিবাদ আৰু বিজ্ঞানভিত্তিক দৃষ্টিভঙ্গী গঢ়ি তোলে।
9. সামাজিক দায়িত্ববোধ বৃদ্ধি (Promote Social Responsibility) – নাগৰিকসকলক সমাজৰ উন্নয়ন আৰু কল্যাণৰ বাবে দায়িত্বশীল কৰি তোলে।
10. ৰাষ্ট্ৰ গঠনত সহায় (Help in Nation-Building) – সঠিক নাগৰিকত্ব গঢ়ি দেশৰ শৃংখলাবদ্ধ উন্নয়নত সহায় কৰে।
11. সাৰ্বজনীন সম্পত্তিৰ সুৰক্ষা (Encourage Protection of Public Property) – ৰাজহুৱা সম্পত্তি ধ্বংস ৰোধ কৰি সমূহৰ হিতৰ বাবে সংৰক্ষণৰ প্ৰয়োজনীয়তা বুজাই।
12. সচেতন নাগৰিকত্ব নিশ্চিত (Ensure Citizens' Active Participation) – সক্ৰিয় অংশগ্ৰহণৰ জৰিয়তে গণতন্ত্ৰৰ স্থায়ীত্ব আৰু বিকাশত সহায় কৰে।

এই মৌলিক কৰ্তব্যবোধৰ পালন কৰাটো কেৱল আইনগত নহয়, ই এক ব্যক্তিগত আৰু নৈতিক দায়িত্ব, যিয়ে দেশক আগবঢ়াবলৈ সহায় কৰে।

মৌলিক কৰ্তব্যসমূহৰ সমালোচনা:

1. আইনীভাৱে বলবৎ নহয় (Non-Enforceable by Law) – মৌলিক কৰ্তব্যবোৰ পালন নকৰিলেও নাগৰিকসকলৰ ওপৰত কোনো শাস্তি নহয়, যি ইহঁতৰ প্ৰভাৱ কমাই দিয়ে।
2. অস্পষ্টতা (Lack of Clarity) – কিছুমান মৌলিক কৰ্তব্যৰ ভাষা ধোঁৱাশায়ুক্ত আৰু স্পষ্ট নহয়, যিয়ে নাগৰিকসকলৰ বাবে উলংঘন বা পালন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বিভ্ৰান্তি সৃষ্টি কৰে।
3. সৰাসৰি শাস্তিৰ ব্যৱস্থা নাই (Absence of Direct Legal Sanctions) – মৌলিক অধিকাৰৰ দৰে এই কৰ্তব্যবোৰ প্ৰয়োগ কৰাৰ কোনো আইনগত প্ৰক্ৰিয়া নাই, যিয়ে ইহঁতৰ কাৰ্যক্ষমতা হ্ৰাস কৰে।
4. কেৱল নাগৰিকৰ বাবে, চৰকাৰৰ বাবে নহয় (Only for Citizens, Not Government) – চৰকাৰ বা প্ৰশাসনিক কৰ্তৃপক্ষক কোনো দায়িত্ব দিয়া হোৱা নাই, যিয়ে ইহঁতক একপক্ষীয় কৰি তুলিছে।
5. সচেতনতাৰ অভাৱ (Lack of Public Awareness) – সাধাৰণ নাগৰিকে মৌলিক কৰ্তব্যৰ বিষয়ে যথেষ্ট জ্ঞান নাই, যিয়ে ইহঁতৰ প্ৰয়োগ অসম্ভৱ কৰি তোলে।
6. সঠিক কাৰ্য্যব্ৰহ্মন ব্যৱস্থা নাই (No Proper Implementation Mechanism) – মৌলিক কৰ্তব্য ৰক্ষা কৰিবলৈ কোনো নিৰ্দিষ্ট চৰকাৰী সংস্থা নাই, যিয়ে ইহঁতৰ গুৰুত্ব কমাই দিয়ে।
7. মৌলিক অধিকাৰৰ সৈতে সংঘাত (Contradiction with Fundamental Rights) – কেতিয়াবা মৌলিক কৰ্তব্য পালন কৰা মৌলিক অধিকাৰৰ সীমাবদ্ধতা সৃষ্টি কৰিব পাৰে, যেনে বাক-স্বাধীনতা বনাম ৰাষ্ট্ৰীয় গৌৰৱৰ সুৰক্ষা।
8. অত্যধিক আদৰ্শবাদী (Too Idealistic) – মৌলিক কৰ্তব্যবোৰ বাস্তৱ জীৱনত প্ৰয়োগ কৰাটো কঠিন, বিশেষকৈ গৰীব বা অশিক্ষিত লোকসকলৰ বাবে।
9. দায়বদ্ধতাৰ অভাৱ (Lack of Accountability) – নাগৰিকসকলে এই কৰ্তব্য উলংঘন কৰিলে কোনো দৃঢ় অনুসন্ধান বা জবাবদিহিতাৰ প্ৰথা নাই।
10. চোভিয়েট সংবিধানৰ পৰা অনুকৰণ (Copied from USSR) – মৌলিক কৰ্তব্যৰ ধাৰণা ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু পৰিৱেশৰ লগত সম্পূৰ্ণভাৱে খাপ খোৱা নোৱাৰিবও পাৰে, কাৰণ ই মূলত সোভিয়েট সংবিধানৰ পৰা অনুপ্ৰাণিত।

এই সমালোচনাসমূহ সত্ত্বেও, মৌলিক কৰ্তব্য নাগৰিকসকলৰ প্ৰতি দেশৰ আগত থকা নৈতিক আৰু সামাজিক দায়িত্বৰ বিষয়ে সজাগ কৰে।

মৌলিক অধিকাৰ আৰু মৌলিক কৰ্তব্যৰ পাৰ্থক্য: (Difference Between Fundamental Duties and Fundamental Rights)

বিশেষত্ব	মৌলিক কৰ্তব্য (Fundamental Duties)	মৌলিক অধিকাৰ (Fundamental Rights)
সংজ্ঞা	নাগৰিকসকলে দেশ আৰু সমাজৰ প্ৰতি পালন কৰিবলগীয়া নৈতিক দায়িত্ব।	নাগৰিকসকলে চৰকাৰৰ পৰা উপভোগ কৰিবলগীয়া অধিকাৰ।
আইনী বলবৎযোগ্যতা	আইন দ্বাৰা বলবৎ নহয়, কেৱল নৈতিক দায়িত্ব।	সংবিধানৰ অধীনত আদালতৰ দ্বাৰা বলবৎ কৰিব পাৰি।
প্ৰকৃতি	বাধ্যতামূলক নহয়, কিন্তু দেশৰ কল্যাণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয়।	বাধ্যতামূলক, নাগৰিকসকলে চৰকাৰৰ পৰা দাবী কৰিব পাৰে।
উদ্দেশ্য	ৰাষ্ট্ৰভক্তি, সম্প্ৰীতি, আৰু সমাজৰ কল্যাণক প্ৰসাৰিত কৰে।	নাগৰিকৰ স্বাধীনতা, সুৰক্ষা, আৰু ব্যক্তিগত অধিকাৰ নিশ্চিত কৰে।
সংখ্যা	১১ টা মৌলিক কৰ্তব্য।	৬ টা মৌলিক অধিকাৰ।
কাক প্ৰযোজ্য	কেৱল নাগৰিকসকলৰ বাবে।	অধিকাংশ অধিকাৰ বিদেশীসকলকো প্ৰযোজ্য।
আইনী ব্যৱস্থা	উলংঘন কৰিলে কোনো শাস্তি নাই (কিছুমান আইন ব্যৱস্থা অব্যাহত)।	সংবিধানৰ অধীনত, আদালতত গুচি দাখিল কৰিব পাৰি।
প্ৰেৰণাৰ উৎস	চোভিয়েট সংবিধানৰ পৰা অনুপ্ৰাণিত।	আমেৰিকাৰ সংবিধান আৰু বিশ্বব্যাপী মানবাধিকাৰ নীতিৰ পৰা অনুপ্ৰাণিত।
অধিকাৰৰ সুৰক্ষা	নাগৰিকসকলে দেশ, পৰিবেশ, সম্প্ৰীতি, আৰু ঐতিহ্য সংৰক্ষণৰ বাবে দায়বদ্ধ।	নাগৰিকসকলে চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে মৌলিক অধিকাৰৰ অপব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত আদালতত অভিযোগ কৰিব পাৰে।
সংবিধানত স্থান	সংবিধানৰ অংশ XVIA (অনুচ্ছেদ 51A)	সংবিধানৰ অংশ III (অনুচ্ছেদ 12-35)

এই তালিকাৰ জৰিয়তে দেখা যায় যে মৌলিক অধিকাৰ আৰু মৌলিক কৰ্তব্যৰ মাজত মূল পাৰ্থক্য হৈছে "উপভোগ" আৰু "দায়িত্ব"। মৌলিক অধিকাৰ নাগৰিকসকলৰ স্বাধীনতা সুনিশ্চিত কৰে, যেতিয়া মৌলিক কৰ্তব্য নাগৰিকসকলক দেশৰ প্ৰতি দায়বদ্ধ কৰি তোলে।

উপসংহাৰ:

মৌলিক কৰ্তব্যসমূহ ভাৰতীয় গণতন্ত্ৰৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ, যিয়ে নাগৰিকসকলক দায়িত্বশীল, সংহতিশীল আৰু উন্নয়নশীল দেশৰ গঠনলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে। যদিও এই কৰ্তব্যসমূহ

আইনীভাৱে বলবৎ নহয়, তথাপিও ইয়াক অনুসৰণ কৰিলে ভাৰতৰ গণতান্ত্ৰিক কাঠামো আৰু সামাজিক সম্প্ৰীতি অধিক শক্তিশালী হব।